

MACIEJ MIKUŁA
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Edycje źródeł do dziejów prawa miejskiego w Polsce XIV–XVI w.: propozycja elektronicznej metaedycji źródeł normatywnych

Abstract

Source Editions of Municipal Law in Poland (14th–16th Century): A Proposal for an Electronic Metaedition of Normative Source Material

Extant editions of municipal criminal court records from the 16th–17th century provide ample evidence of the proceedings that relied heavily on of written law and of attorneys often invoking the authority of lawyer authors. These observations add extra weight to the postulate of preparing new, critical editions of sources for the study of municipal law in medieval and Early Modern Poland. They should encompass both the German and the Polish text of the *Magdeburg Weichbild*, the *Sachsenspiegel*, urban statutes known as *wilkierze* (Willkür), and the records of judgements (ortyle, Urteile) of the Higher Court of German Law at the Wawel Royal Castle. The texts of the *Magdeburg Weichbild*, the *Sachsenspiegel* should be reprinted in extenso – at best by selecting one text representative of each of the main versions (MS branches) to be identified in the course of preliminary researches. To ensure that all the texts are readily available to interested scholars equipped with up-to-date research tools it is recommended that paper or e-book editions be supplemented with matching database online editions.

Keywords: MSS source editions, Kingdom of Poland, the *Magdeburg Weichbild*, the *Sachsenspiegel*, *Ius municipale*, decutions, records of municipal law, Magdeburg, Kraków, inheritance, testament.

Słowa kluczowe: edycja źródeł, Królestwo Polskie, *Weichbild magdeburski*, *Zwierciadło saskie*, *Ius municipale*, ortyle, pouczenia, Magdeburg, Kraków, spadkobranie, testament.

1. Uwagi wstępne

W 2011 r. Inge Bily, Wieland Carls oraz Katalin Gönczi wydali tom zatytułowany *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*. Jest to kolejna publikacja w ramach projektu *Ius Saxonicum-Magdeburgense in Oriente. Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas*. Opracowanie to zo-

stało podzielone na dwie główne części. W pierwszej systematycznie przedstawione zostały źródła prawa sasko-magdeburgskiego na ziemiach polskich. Część druga obejmuje studia językowe nad niemieckimi pomnikami prawa. Z perspektywy historyka prawa niezwykle użyteczna jest część pierwsza, obejmująca nie tylko przegląd typów zachowanych źródeł, ale również – oparte na katalogach Karla Gustava Homeyera i Ulricha-Dietera Oppitza – wykazy rękopisów i starodruków. Opracowanie to stanowi zatem podstawowy przewodnik w źródłach prawa sasko-magdeburgskiego na ziemiach polskich. W obliczu tego zestawienia, a także uzupełnianego wciąż katalogu Oppitza¹, nie ma potrzeby szczegółowego prezentowania i systematyzowania źródeł prawa sasko-magdeburgskiego na ziemiach polskich². Istotnym problemem jest natomiast zagadnienie edycji i opracowania źródeł normatywnych pod kątem ich przydatności do badań nad prawem miejskim w dawnej Polsce. Mimo niewątpliwych sukcesów polskiej nauki historii prawa wciąż wiele zagadnień z tego zakresu pozostaje do wyjaśnienia³.

Celem niniejszego artykułu jest podsumowanie stanu edycji źródeł normatywnych prawa miejskiego stosowanego w dawnej Polsce, wskazanie tych pomników prawa, które wymagają edycji w pierwszej kolejności, a także propozycja metod ich wydania. Chronologicznie zamykam zakres rozważań na schyłku wieku XVI, terytorialnie z kolei – ograniczam się do miast lokowanych na prawie magdeburgskim, odstępując w tym miejscu od prawa chełmińskiego.

2. Źródła normatywne prawa miejskiego

2.1. *Weichbild magdeburgski* i *Zwierciadło saskie* oraz ich wykład w dziełach XVI-wiecznych prawników

Uzasadniona źródłowo cezura dzieląca materię badań nad instytucjami prawa miejskiego przebiega w II poł. XVI w. Wielokrotnie wskazywano, że wiek XVI stanowił złoty okres w dziejach prawa miejskiego⁴. Zarówno druki pomników prawa sasko-magdeburgskiego,

¹ U.-D. Oppitz, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*, Köln–Wien 1990–1992; *idem*, *Ergänzungen zu „Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters“*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung” 2000, Bd. 117, s. 645, 649–651; *idem*, *Ergänzungen zu „Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften“*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung”, 2011, Bd. 128, s. 440–454.

² W monografii z 1990 r. uczyniła to także, choć z oczywistych względów z mniejszą szczegółowością, Krystyna Kamińska, *Lokacje miast na prawie magdeburgskim na ziemiach polskich do 1370 r. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1990, s. 45 i n.

³ Osiągnięcia polskich uczonych podsumowali ostatnio: Danuta Janicka w opracowaniach *Wkład polskich historyków prawa w badania nad prawem magdeburgskim w XX w. (1945–2010)*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2013, t. 10, s. 46–75; oraz *Neuere Rechtsgeschichte in Polen in den Jahren 2002–2014*, „Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte” 2015, Bd. 37, s. 130–142; a także Maciej Mikuła w rozprawie *Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572). Studium z dziejów rządów prawa w Polsce*, Kraków 2014, s. 17 i n.

⁴ Zob. S. Estreicher, *Kultura prawnicza w XVI w. [w:] Kultura staropolska. Zjazd im. J. Kochanowskiego*, Kraków 1932.

jak i prace doktryny prawniczej oraz liczne statuty reformujące prawo prywatne i postępowanie sądowe mogą świadczyć o wroście kultury i świadomości prawnej mieszczan. W drugiej poł. XVI w., począwszy od dzieł Bartłomieja Groickiego (*Artykuły prawa majdeburskiego* (1559), *Porządek sądów prawa majdeburskiego* (1559), *Postępek sądów około karania na gardle* (1559) oraz *Tytuły prawa majdeburskiego* (1567)⁵), a następnie wskutek wydań *Weichbildu magdeburskiego* i *Zwierciadła saskiego* przez Pawła Szczerbica⁶, w refleksji naukowej oraz w praktyce prawnej pojawił się na szerszą skalę język polski. Spolszczenie głównych źródeł prawa sasko-magdeburskiego wychodziło naprzeciw potrzebom obrotu prawnego, których świadectwem jest wprowadzenie w poł. XVI w. języka polskiego do rejestrowania przebiegu rozpraw karnych⁷. Wydanie polskojęzycznych podręczników, a następnie polskiej redakcji pomników prawa sasko-magdeburskiego, wpłynęło na rozpropagowanie i ustabilizowanie podstawy orzekania przez sądy. Tę samą funkcję dla miast prawa chełmińskiego miało wydanie w 1594 r. tzw. Rewizji toruńskiej (gdańskiej), wieńczącej zapoczątkowane w 1552 r. zabiegi nad ujednoczeniem i modernizacją prawa. Można zatem doszukiwać się w szesnastowiecznych dziejach prawa miejskiego realizacji idei kodyfikacji, której celem było ujednoczenie prawa, jego modernizacja (aczkolwiek w rozsądnych granicach, tak by nie konfrontować nadmiernie nowych rozwiązań z zasadą „stare prawo – dobre prawo”) oraz rozpowszechnienie jednolitej wersji podstawowych tekstów normatywnych⁸. Jednocześnie od II poł. XVI w. można zanotować znaczny wzrost liczby zachowanych miejskich ksiąg sądowych.

Zupełnie inaczej jest w przypadku okresu wcześniejszego. U schyłku XIII i na początku XIV w. dopiero docierają na ziemie polskie lub wykształcają się pomniki pierwotnego prawa sasko-magdeburskiego: pouczenia z Magdeburga i Halle, *Weichbild*, *Zwierciadło saskie*. Do momentu rozpowszechnienia się polskich redakcji wulgaty prawa sasko-magdeburskiego (Bartłomiej Groicki i Paweł Szczerbic) na ziemiach Królestwa Polskiego w obiegu były różniące się między sobą teksty *Zwierciadła saskiego* w wersji wrocławskiej, sandomierskiej I i sandomierskiej II, w językach niemieckim i łacińskim. Ponadto znane są liczne teksty *Weichbildu*. Daje to grupę blisko czterdziestu zachowanych rękopisów stosowanego na ziemiach polskich prawa sasko-magdeburskiego⁹.

⁵ Tylko dwukrotnie wznowiono *Ius municipale* w edycji Pawła Szczerbica, w 1610 i 1646 r. (G.M. Kowalski, *Wstęp* [w:] P. Szczerbic, *Ius Municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. G.M. Kowalski, Kraków 2011, s. X, przyp. 8). Notabene wciąż konieczne są dalsze badania porównawcze pomiędzy układem Mikołaja Jaskiera a redakcjami Pawła Szczerbica.

⁶ P. Szczerbic, *Speculum Saxonum albo prawo saskie i magdeburskie porządkiem abecadla z łacińskiego i niemieckiego...*, Poznań 1610; *idem*, *Ius Municipale...*

⁷ Zob. *Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1554–1625*, oprac. i wyd. W. Uruszczak, M. Mięka, A. Karabowicz, Kraków 2013 (Fontes Iuris Polonici. Seria: Prawo miejskie, t. I); *Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1589–1604*, oprac. i wyd. W. Uruszczak, M. Mięka, K. Fokt, A. Karabowicz, Kraków 2016 (Fontes Iuris Polonici. Seria: Prawo miejskie, t. III).

⁸ Zob. S. Salmonowicz, *Narodziny nowożytnej myśli kodyfikacyjnej w Europie*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1977, t. 29, z. 1, s. 77–104; W. Uruszczak, *Europejskie kodeksy prawa doby renesansu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1988, t. 40, z. 1, s. 59–90.

⁹ Wykaz zachowanych rękopisów prawa sasko-magdeburskiego podaje U.-D. Oppitz (zob. przyp. 1), w większości opierając się na wcześniejszych ustaleniach Karla Gustava Homeyera. Zob. także Z. Rymaszewski, *Łacińskie teksty Landrechtu Zwierciadła Saskiego w Polsce. Versio Wratislaviensis – versio Sando-*

Wersje różnią się znacznie między sobą, nie są to zresztą różnice tylko językowe, lecz także merytoryczne. Niejednorodność rękopisów prawa sasko-magdeburgskiego dopełniają redakcje Jana Łaskiego i Mikołaja Jaskiera¹⁰. Zwłaszcza redakcja opracowana przez Mikołaja Jaskiera, który sięgnął do stosowanej w Rzeszy *versio vulgata* jako do tekstu podstawowego, wydając ją wraz z glosą „cesarską”, powoduje zmianę jakościową. Oto w miejsce układów XIV-wiecznych Jaskier – posiadając królewski placet – wprowadzał regulacje z niemieckich druków wulgaty, które tylko uzupełniał przepisami z rękopisów wspomnianych wyżej wersji¹¹. Szersza recepcja wulgaty oraz glosy na szerszą skalę nastąpiła jednak dopiero za pośrednictwem podręczników Groickiego i tłumaczenia Szczerbica.

Opracowanie instytucji prawa miejskiego dla okresu do II poł. XVI w. wymaga orientacji w licznych wersjach i odmianach *Weichbildu* i *Zwierciadła*, ponieważ występujące pomiędzy rękopisami i drukami różnice miały charakter merytoryczny, wpływający na praktykę prawną¹². Ponadto do wejścia w życie wersji wydrukowanej przez Jaskiera w praktyce wykorzystywane były różnorodne kompilacje ortyli magdeburgskich. Można zaryzykować hipotezę, że ich znaczenie diametralnie zmalało w związku z wydaniem w 1535 r. przez Jaskiera glosy do *Weichbildu* i *Zwierciadła*.

Niestety liczba krytycznie wydanych tekstów prawa niemieckiego stosowanych w miastach polskich prawa magdeburgskiego jest bardzo niewielka: dwa niemieckojęzyczne rękopisy *Zwierciadła saskiego* oraz niedawno opublikowany przez Grzegorza M. Kowalskiego *Weichbild magdeburgski* w tłumaczeniu Pawła Szczerbica¹³. Pomimo że skany druku Szczerbica, podobnie zresztą jak druków Łaskiego i Jaskiera, są powszechnie dostępne online w bibliotekach cyfrowych, ich wykorzystanie wymaga od badacza znacznego nakładu czasu. Przygotowane przez G.M. Kowalskiego wydawnictwo znacznie ułatwia lekturę *Ius municipale Magdeburgense*, poza tym dzięki rozbudowanemu aparatowi krytycznemu objaśnia tekst *Weichbildu*. Wiele z tych wyjaśnień jest adekwatnych także do wcześniejszych redakcji *Ius municipale*. Nieco więcej edycji dotyczy kręgu miast prawa lubeckiego (gdański układ prawa lubeckiego¹⁴) i chełmińskie-

---

miriensis – Łaski, Warszawa 1985, tab. 6; oraz M. Mikuła, *Die Modifizierung des Erb- und Familienrechts im Magdeburger Weichbildrecht (Einführung zum Thema)* [w:] *Judiciary and Society Between Privacy and Publicity*, red. D. Janicka, 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September, Toruń 2015.

¹⁰ *Commune Incliti Poloniae regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque*, ed. J. Łaski, Cracoviae MDVI. Wydane pierwszy raz w 1535 r. dzieła Jaskiera zostały powtórnie wydane w 1602 r. z poprawkami Adama Burskiego, zatwierdzonymi przez Zygmunta III Wazę. Za tekst autentyczny prawa sasko-magdeburgskiego po 1535 r. należy zatem uważać dzieło Jaskiera. M. Jaskier, *Iuris Municipalis Maideburgensis Liber vulgo Weichbild nuncupatur...*, [wyd. 2] Samosci MDCII; *idem*, *Iuris Provincialis quo Speculum Saxonum vulgo nuncupatur Libri tres...*, [wyd. 2] Samosci MDCII.

¹¹ Zob. Z. Rymaszewski, *Łacińskie teksty Landrechtu Zwierciadła Saskiego w Polsce. Jaskier – tekst główny i noty marginesowe*, Łódź 1985, s. 217.

¹² *Idem*, *Łacińskie teksty (...) Versio Wratislaviensis...*, s. 206 i n.; M. Mikuła, *Modyfikacje łacińskich tekstów Weichbildu magdeburgskiego a ewolucja prawa w średniowiecznych miastach polskich. Uwagi wstępne*, „Acta Iuridico-Historica Pilsnensia” 2012–2013 (druk: 2014; red. V. Knoll), s. 137–152.

¹³ Rękopisy BJ 170a i 170b: *Der Sachsenspiegel aus Oppeln und Krakau*, wyd. I.T. Piirainen, W. Wasen, Berlin 1996; *Der Sachsenspiegel aus der Dombibliothek in Breslau/Wrocław. Einleitung. Edition und Glossar*, wyd. I.T. Piirainen, I. ten Venne, Wrocław 2003; P. Szczerbic, *Ius Municipale...*

¹⁴ *Decretum civitatis Daneeke. Gdański kodeks prawa lubeckiego z 1263 roku*, oprac. T. Domagała, Gdańsk 2005.

go: niedoskonała edycja prawa chełmińskiego Jana Wincentego Bandtkiego¹⁵, rękopis zawierający dotychczas nieznaną układ prawa chełmińskiego¹⁶ oraz polskie przekłady aktów prawa chełmińskiego¹⁷.

Cenny i niezbędny w badaniach jest także przegląd stanowisk i opinii dotyczących przepisów i praktyki prawnej pisarzy prawników miejskich XVI w. Zadowolające jest, że ich dzieła zostały już w znacznym stopniu opracowane, co jest zasługą m.in. Lotara Darguna, Karola Koranyiego, Stanisława Estreichera, Lesława Pauliego, Władysława Bojarskiego i Zbigniewa Naworskiego¹⁸.

2.2. Ortyłe magdeburskie i dekrety sądów wyższych prawa niemieckiego w Królestwie Polskim

Kolejnym źródłem normatywnym istotnym w badaniach nad prawem miejskim są ortyle sądów wyższych¹⁹. Chodzi zarówno o ortyle magdeburskie, których zbiory były stosowane przez miasta, niekiedy nawet zamiast *Weichbildu* i *Zwierciadła saskiego*, jak i o orzeczenia wydawane przez sądy wyższe prawa niemieckiego usytuowane w Królestwie²⁰. Liczba krytycznie wydanych źródeł z tej grupy nie jest pełna, choć wcale nie mała. W Niemczech kompleksowe prace nad zebraniem i edycją ortyli magdeburskich zainicjowane i prowadzone były przez Friedricha Ebela.

Badania nad ortylami magdeburskimi przed I oraz II wojną światową prowadził w Polsce m.in. Stanisław Estreicher. Wyodrębnił on sześć podstawowych układów w języku niemieckim oraz ich skróty i przeróbki. Drukiem wydane zostały: najstarszy układ I znany z kodeksu brzeskiego (wyd. J.E. Böhme), układ II w postaci poznańskiej księgi prawa magdebursko-miśnieńskiego (wyd. W. Maisel), układ IV został uwzględniony

¹⁵ *Ius Culmense*, wyd. J.W. Bandtke, Warszawa MDCCCXIV.

¹⁶ *Nieznaną spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV i XV wieku*, wyd. Z. Rymaszewski, Łódź 1993.

¹⁷ D. Janicka, *Wkład polskich historyków...*, s. 64–65.

¹⁸ L. Dargun, *O źródłach prawa miast polskich w wieku szesnastym. II O źródłach porządku sądowego spraw miejskich Prawa Magdeburskiego przez Bartłomieja Groickiego*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1891, t. 25, s. 120–156; K. Koranyi, *Johannes Cervus Tucholiensis i jego dzieła (z dziejów praw obcych i literatury prawniczej w Polsce)*, „Przewodnik Historyczno-Prawny” 1930, t. 1, s. 1–29; L. Pauli, *Z badań nad źródłami dzieł prawniczych Bartłomieja Groickiego [w:] Miscellanea iuridica złożone w darze Karolowi Koranyiemu w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. K. Bukowska, Warszawa 1961 s. 83–109; *idem*, *Jan Kirstein Cerasinus (1507–1561). Krakowski prawnik doby odrodzenia. Studium z dziejów praw obcych i literatury prawniczej w Polsce*, Kraków 1961; W. Bojarski, *Speculum Saxonum i Ius Municipale jako źródła prawa w dziejach Tucholczyka [w:] Studia z dawnego prawa sądowego i miejskiego*, red. S. Salmonowicz, Toruń 1990, s. 39–56; *idem*, *Prawo rzymskie w dziełach Tucholczyka*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze” 1989, z. 125, s. 7–28; *idem*, *Jan Jelonek Cervus z Tucholi. Z dziejów prawa rzymskiego w Polsce. Prawo prywatne materialne*, Toruń 1989; W. Bojarski, Z. Naworski, *Jan Jelonek Cervus z Tucholi i jego twórczość prawnicza. Ustrój sądów i prawo procesowe*, Toruń 1993. Zob. D. Janicka, *Wkład polskich historyków...*, *passim*.

¹⁹ K.G. Homeyer, *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihrer Handschriften*, Berlin 1856, s. 32–33.

²⁰ Zob. wykaz sądów wyższych w Królestwie Polskim H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa do schyłku XV wieku [w:] M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 70 (tab. 2).

w edycji *Magdeburger Fragen* (J.F. Behrend), układ V znany z rękopisu drezdeńskiego opublikował H. Wasserschleben²¹.

Emil Kałużniacki i za nim Krystyna Kamińska wyróżnili systematyczne i niesystematyczne zbiory ortyli magdeburskich²². Do pierwszych zaliczają się *Magdeburger Fragen* stosowane w Saksonii, na Śląsku i w Prusach²³ oraz systematyczne prawo magdebursko-wrocławskie z końca XIV w. będące w użyciu na Śląsku²⁴. Zestaw krytycznie wydanych źródeł dla miast śląskich jest dość obszerny, powiększa go przygotowana przez Ebela kompletna edycja ortyli ławy magdeburskiej dla Wrocławia z okresu do końca XVI w.²⁵. Oczywiście nie wyczerpuje to wszystkich najważniejszych źródeł prawa na Śląsku, gdzie niektóre miasta posługiwały się własnymi opracowaniami i przeróbkami prawa sasko-magdeburskiego (kombinacje pouczeń, ortyli i przepisów *Zwierciadła saskiego*). Przyjmuje się, że autorem legnickiej księgi prawa z 1300 r. był Mikołaj Wurm, twórca glosy do *Zwierciadła saskiego* i *Weichbildu magdeburskiego*. Z kolei badacze niemieccy upatrują Kaspara Popplaua jako autora wrocławskiej kompilacji prawniczej *Der Rechte Weg* powstałej w II poł. XV w. (1454–1499)²⁶. Księga legnicka została wydana przez H.-J. Leuchtego, wrocławska przez Ebela²⁷. Dysponujemy także edycjami księgi głogowskiej (1386 r., oparta głównie na Landrechcie i Lenrechcie *Zwierciadła saskiego*)²⁸, średzkiej (I poł. XIV w., wyciąg ze *Zwierciadła saskiego* oraz pouczenia

²¹ *Diplomatische Beiträge zur Untersuchung der Schlesischen Rechte und Geschichte*, wyd. J.E. Böhme, Bd. V, 1774, s. 60–61, Bd. VI, 1775, s. 90–157; *Poznańska księga prawa magdeburskiego i miśnieńskiego*, wyd. W. Maisel, Wrocław 1964; *Die Magdeburger Fragen*, wyd. J.F. Behrend, Berlin 1865; *Sammlung deutscher Rechtsquellen*, wyd. H. Wasserschleben, t. I, Giessen 1860, s. 80–120.

²² E. Kałużniacki, *Die polnische Recension der Magdeburger Urtheile und die einschlägigen deutschen, lateinischen und czechischen Sammlungen*, „Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte” 1886, Bd. 91, s. 321; K. Kamińska, *Lokacje miast...*, s. 65–66.

²³ Leksykon źródeł niemieckiego średniowiecza podaje, że tylko jedna z wersji *Magdeburger Fragen* miała postać systematyczną, wydana przez Behrenda w 1865 r. Do niesystematycznych wersji *Die Magdeburger Fragen* zaliczono tam edycję polskiego tłumaczenia ortyli magdeburskich oraz edycję układu alfabetycznego z pocz. XVI w. przygotowaną przez Hermanna Wasserschlebena (*Deutsche Rechtsquellen des Mittelalters*, Leipzig 1892, s. 1–144 [wyd. 2, Aalen 1969]; *Schöffensprüche Thorn* [w:] *Geschichtequellen des deutschen Mittelalters*, http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_04220.html (dostęp: 27.01.2016). Bardziej przejrzyste jest stosowanie terminu *Magdeburger Fragen* tylko dla wersji systematycznej, co zresztą znajduje uzasadnienie w nazewnictwie źródłowym.

²⁴ Zob. przyp. 21. Wydane przez Paula Labanda *Das Magdeburgisch-Breslauer Schöffengericht aus der Mitte d. XIV. Jahrhundert* (Berlin 1863) jest układem niesystematycznym. Układ systematyczny wydał Friedrich Ebel (*idem*, *Magdeburger Recht*, wyd. F. Ebel, Bd. 2: *Rechtsmitteilungen und Rechtsprüche für Breslau*, Teil 1: *Die Quellen von 1261 bis 1452*, Köln–Weimar–Wien 1995).

²⁵ *Magdeburger Recht*, wyd. F. Ebel, Bd. 2: *Rechtsmitteilungen (...)*, Teil 2: *Die Quellen von 1453 bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Köln–Weimar–Wien 1989 [1995].

²⁶ W. Carls, *Rechtsquellen Sächsisch-magdeburgischen Rechts* [w:] I. Bily, W. Carls, K. Gönczi, *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*, Berlin–Boston 2011, s. 88–89, 101.

²⁷ H.-J. Leuchte, *Das Liegnitzer Stadtrechtsbuch des Nikolaus Wurm. Hintergrund, Überlieferung und Edition eines schlesischen Rechtsdenkmals* [w:] *Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte*, 25, Sigmaringen 1990; F. Ebel, *Der Rechte Weg. Ein Breslauer Rechtsbuch des 15. Jahrhunderts*, 2 voll., Köln 2000.

²⁸ Wyd. Landrechtu na podstawie rękopisu lipskiego. *Sammlung deutscher Rechtsquellen*, wyd. H. Wasserschleben, Bd. 1, Berlin 1860 [wyd. 2 Aalen 1969], s. 1–79.

z Halle z 1235 r.)²⁹ i zgorzeleckiej księgi prawa³⁰. Warto odnotować, że w Prusach w Toruniu w latach 1400–1408 powstało tzw. *Dziewięć ksiąg prawa magdeburgskiego* autorstwa pisarza miejskiego Waltera Ekhardiego. Kompilacja uwzględniła *Magdeburger Fragen*, prawo starochełmińskie (*das Alte Culm* oparte na systematycznym prawie magdebursko-wrocławskim), *Zwierciadło saskie* z glosami i *Weichbild*. Wersja ta stała się podstawą do druku redakcji wydanej w 1547 r. przez Alberta Poelmanna (tzw. *Poelmannsche Distinktionen*)³¹. Układy te nie zostały krytycznie wydane³².

W przypadku badań nad prawem magdeburskim w odrodzonym Królestwie i w państwie Jagiellonów, a ta kwestia jest tutaj najważniejsza, zasadnicze są niesystematyczne zbiory ortyli, do których należy sześć układów wyszczególnionych przez Estreichera. Popularnym zbiorem był opracowany w Krakowie pod koniec XIV w. układ krakowsko-wrocławski, stosowany również na Śląsku, w Saksonii i w Czechach. Był to układ VI w systematyce Estreichera, który należy uznać za zbiór pełny, powstały wskutek dołączania nowych ortyli do poprzednich układów. Stanisław Estreicher podkreślał, że ulegał on wielu przeróbkom, uzupełnieniom o ortyle z sądu wyższego w Krakowie, systematyzacji, skróceniom itp.³³ Przechowywany w Bibliotece Jagiellońskiej rękopis BJ 399 zawiera niemieckojęzyczną wersję owego układu, liczącą ponad 260 wyroków, z kolei wersja łacińska zachowana jest w rękopisie Pauliego (BJ 4405) z poł. XV w. Stanisław Estreicher, opisując ten rękopis, podkreślał jego istotne walory poznawcze, w tym fakt, że zawiera liczne polskie glosy ukazujące kulisy stosowania prawa w XV i XVI w. Glosy te, zdaniem Estreichera, zostały naniesione na podstawie polskiego tłumaczenia ortyli magdeburskich³⁴. Zachowało się kilka rękopisów zawierających polskie tłumaczenie ortyli, które powstało w latach 1440–1460 (oryginał nie zachował się, najstarsza kopia – rękopis Oss. 50 – powstała ok. 1490 r.). Jako interesujący zabytek języka polskiego polskie przekłady ortyli drukowane były przez Michała Wiszniewskiego w piątym tomie *Historii literatury polskiej*³⁵, a także przez Wacława Maciejowskiego w *Historii prawodawstw słowiańskich*³⁶. Również Antoni Kalina wydał i zanalizował pod kątem filologicznym składający się z 50 artykułów polskojęzyczny wybór ortyli magdeburskich z ok. 1500 r.³⁷

²⁹ *Das Neumarkter Rechtsbuch und andere Neumarkter Rechtsquelle*, wyd. O. Meinardus [w:] *Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte*, Bd. 2, Wrocław 1906, s. 91–203.

³⁰ C.G. Homeyer, *Des Sachsenspiegels zweiter Theil nebst den verwandten Rechtsbüchern*, Bd. II, Berlin 1844, s. 75–158, 177–226; *Auctor vetus de beneficiis*, Bd. II: *Archetypus und Görlitzer Rechtsbuch*, ed. K.A. Eckhardt [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germaniae*, Nova Series, 2/2, 1966, s. 21–133.

³¹ A. Poelmann, *Die IX Bücher des Magdeburgischen oder sechssischen Rechten*, Königsberg 1574; *Die neun Bücher Magdeburger Rechts* [w:] *Geschichtequellen des deutschen Mittelalters*, http://www.geschichtequellen.de/repOpus_00727.html (dostęp: 17.01.2016).

³² W. Carls, *Rechtsquellen...*, s. 95–97.

³³ S. Estreicher, *Nieznane teksty ortyli magdeburskich* [w:] *Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera*, Kraków 1928, s. 113.

³⁴ *Ibidem*, s. 118 i n.

³⁵ M. Wiszniewski, *Historii literatury polskiej*, t. 5, Kraków 1843, s. 190–322. Podstawą edycji był rękopis Biblioteki Kapitulnej w Krakowie nr 223 z 1501 r. Zdaniem wydawców najstarszego polskiego tłumaczenia ortyli magdeburskich wydanie to cechuje niedokładna transliteracja.

³⁶ Edycja nie spełnia współczesnych wymogów edytorskich (m.in. opuszczenia). Podstawą wydania był rękopis z przełomu XV i XVI w., BN, sygn. 12575 II Pol., tzw. rękopis Maciejowskiego.

³⁷ A. Kalina, *Artykuły prawa magdeburskiego z rękopisu ok. 1500 r.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” 1880, t. 7, s. 299–318.

Zdaniem wydawcy w układzie tym można się doszukiwać prób systematyzacji materii prawnej. Obecnie dysponujemy bardzo dobrym, krytycznym wydaniem najstarszego zachowanego rękopisu Ossolińskich (sygn. 50) opracowanym przez Józefa Reczka i Wacława Twardzika³⁸. Tłumaczenie polskie opierało się na najpełniejszym układzie VI ortyli magdeburskich³⁹. Niewątpliwie również edycja układu VI z rękopisów łacińskich BJ 399 i BJ 4405 jest ważnym postulatem edytorskim.

Pouczenia wydawane przez sądy wyższe zlokalizowane na terenie Królestwa odgrywały równie istotną rolę jak ortyle magdeburskie. W teorii miały one zastąpić działalność ławy magdeburskiej, zwłaszcza sąd wyższy na Zamku Królewskim na Wawelu miał przejąć funkcję najważniejszego ośrodka wyjaśniającego zawilosci prawa miejskiego⁴⁰. Jak wiadomo, do XVI w. Magdeburg wysyłał pouczenia dla miast polskich, następowało to jednak równoległe z działalnością sądów wyższych Królestwa. Dzięki edycji Witolda Maisla dysponujemy obszernym zbiorem ortyli miast wielkopolskich występujących w roli sądów wyższych⁴¹. Jest to cenne dopełnienie edycji ortyli wydawanych przez Magdeburg dla miast Wielkopolski, opracowanej przez Theodora Goerlitz⁴². Z kolei dla miast małopolskich najistotniejsze znaczenie miały dekrety wydawane przez sąd wyższy na Wawelu oraz Sąd Sześciu Miast. Do cennych edycji źródłowych ostatnich dwudziestu lat należą z pewnością dekrety sądu wyższego prawa niemieckiego na Zamku Królewskim w Krakowie wydane przez Ludwika Łysiaka i Karin Nehlsen-von Stryk w serii *Ius Commune* wydawanej przez Max-Planck Institut für Europäische Rechtsgeschichte we Frankfurcie nad Menem (dwie pierwsze księgi dekretów z lat 1456–1511)⁴³. Wydanie pozostałych ksiąg dekretów z okresu jagiellońskiego

³⁸ *Najstarsze staropolskie tłumaczenie ortyli magdeburskich*, cz. 1–3, wyd. J. Reczek, W. Twardzik, Warszawa 1970.

³⁹ Nadal cenne, choć niewystarczające, jest fragmentaryczne wydanie staroniemieckich ortyli pilzneńskich (*Kodeks pilzneński ortyłów magdeburskich*, wyd. W. Wisłocki, „Rozprawy Akademii Umiejętności” 1874, t. 2, s. 125–205). Faksymilowa edycja ortyli przygotowana przez Michała Bobrzyńskiego ustępuje dzisiaj cyfrowej technice zwielokrotniania kopii archiwaliów (*Ortyle magdeburskie*, wyd. M. Bobrzyński, Poznań 1876).

⁴⁰ L. Łysiak, *Ius supremum Maydeburgese castri Cracoviensis 1356–1794. Organisation, Tätigkeit und Stellung des Krakauer Oberhofs in der Rechtsprechung Altpolens*, Frankfurt am Main 1990, s. 5 i n.

⁴¹ *Ortyle sądów wyższych miast wielkopolskich z XV i XVI w.*, oprac. i wyd. W. Maisel, Wrocław 1959; *Ortyle sądu wyższego w Poznaniu z XVI i XVII w.*, oprac. W. Maisel, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1966, t. 9, z. 1, s. 123–136. Zob. także: J. Wyrozumski, *Pouczenie Kalisza dla Wielunia o administracji miasta z 1502 r. (Z dziejów ustroju miejskiego w Polsce średniowiecznej)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1970, t. 22, z. 1, s. 185–193; R. Szczygieł, *Zainteresowanie kaliską procedurą wyboru rady miejskiej we Lwowie [w:] In tempore belli et pacis. Ludzie – Miejsca – Przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 469–475.

⁴² *Magdeburger Schöffensprüche für die Hansestadt Posen und andere Städte des Wartelandes*, ed. Th. Goerlitz, „Die Magdeburger Schöffensprüche und Rechtsmitteilungen”, Reihe VIII: Wartheland, t. 1, Stuttgart–Berlin 1944.

⁴³ *Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutschen Recht auf der Burg zu Krakau 1456–1481, t. 2: 1481–1511*, wyd. L. Łysiak, K. Nehlsen-von Stryk, Frankfurt a. M. 1995, 1997. Zob. także recenzję: J. Matuszewski, J. Wyrozumski, *O Sądzie Najwyższym Prawa Niemieckiego na Zamku Królewskim. Dwugłos w związku z pracą Ludwika Łysiaka...*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1992, t. 44, z. 1–2, s. 169–173; 173–177. Nie są to jedyne wydane źródła proveniencji sądów wyższych prawa niemieckiego, wszak od dawna w użyciu jest najstarsza z zachowanych ksiąg serii *Acta*: Akta sądu prawa niemieckiego na Wawelu (*Najstarsza księga prawa niemieckiego na zamku krakow-*

wymaga opracowania pięciu rękopisów (ANKr., sygn. SWPM od I-22 do I-26), a także dwóch ksiąg Sądu Sześciu Miast (SWPM II-1, SWPM II-2). Z terenu Małopolski zachowały się również księgi innych sądów wyższych, by wspomnieć o Bieczu i Nowym Sączu (ANKr., księgi grodzkie bieckie 1–3, 8; księgi grodzkie sądeckie 237). Badania L. Łysiaka wykazały jednak, że źródła te obejmują przede wszystkim wpisy o charakterze niespornym, a nie materiał normatywny⁴⁴.

2.3. Akty króla, sejmu i właścicieli miast

Kolejnym typem źródeł normatywnych są akty króla, sejmu i właścicieli miast regulujące kwestie miejskie⁴⁵. W związku z tym, że akty monarchów są fundamentalnym źródłem poznania nie tylko prawa miejskiego, ich edycje podejmowane były od dawna, i to z powodzeniem. Stąd dysponujemy nieraz obszernymi zbiorami przywilejów, by wskazać przykładowo: Elbląg, Kalisz, Kraków (z Kazimierzem i Kleparzem), Krosno, Lublin, Lwów, Płock, Poznań, Radom, Warszawę, Wieliczkę⁴⁶. Z tytułu władzy dominialnej lokalne regulacje prawne mogli wprowadzać również prywatni właściciele miast. Dokładne referowanie stanu edycji źródeł normatywnych proveniencji królewskiej i właścicieli miast wymaga osobnego opracowania w postaci elektronicznego repertorium.

2.4. Wilkierze

Ostatnią omawianą tu kategorią źródeł normatywnych są wilkierze (statuty) miejskie i statuty cechowe. Źródła te warto zestawić w dwóch grupach: uchwały i statuty po-

---

skim, wyd. A. Kłodziński, Kraków 1936, Archiwum Komisji Prawniczej, t. 10), wydane też zostały akta sądu wyższego w Gródku Goleskim (*Akta sądu leńskiego wyższego w Gródku Goleskim 1405–1546*, wyd. F. Piekosiński [w:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 9, Kraków 1889). Są to jednak źródła dokumentujące przede wszystkim sprawy niesporne, a nie zbiory precedensowych orzeczeń-pouczeń.

⁴⁴ L. Łysiak, *Sąd wyższy prawa niemieckiego w Bieczu*, CPH, 1981, t. 33, z. 1, s. 1–19; *idem*, *Sąd wyższy prawa niemieckiego w grodzie sądeckim*, CPH, 1984, t. 36, z. 1, s. 29–45.

⁴⁵ Zob. przyp. 3; M. Mięka, *Prawodawstwo dla miast z wczesnego okresu polskiego parlamentaryzmu (do 1468 r.)*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 1, s. 133–145.

⁴⁶ *Prawa i przywileje Starego i Nowego Miasta Elbląga w średniowieczu*, wyd. Z.H. Nowak, J. Tandecki, Gdańsk 1998; *Przywileje Kalisza*, wyd. W. Maisel, „Rocznik Kaliski” 1973, t. 6, s. 263–362; *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 1, wyd. F. Piekosiński [w:] *Monumenta Medii Aevi Historica*, t. 5, Kraków 1879; *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. 1, z. 1–2 (1507–1586), wyd. F. Piekosiński, Kraków 1885; *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1936; *Dokumenty królewskie dla miasta Krosna*, red. J. Gancarski, Krosno 2013; *Materiały do historii miasta Lublina 1317–1792*, oprac. J. Riabinin, Lublin 1937 [regesty]; *Przywileje nacjonalnych gromad miasta Lwowa (XIV–XVIII st.)*, wyd. M. Kapral, Lviv 2000; *Prywilei miasta Lvova (XIV–XVIII)*, wyd. M. Kapral, Lviv 1998; *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. S.M. Szacherska, t. 1. 1065–1495, Warszawa 1975; t. 2. 1495–1586, Warszawa 1987; *Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII w.*, wyd. W. Maisel, do druku przyg. A. Gąsiorowski, Poznań 1994; *Dokumenty miasta Radomia z lat 1444–1611*, oprac. B. Wyrozumka, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1984, t. 21, z. 4 [wyd. 1987], s. 16–74; *Przywileje królewskiego stołecznego miasta Warszawy 1376–1772*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913; *Codex diplomaticus Vielicciensis. Kodeks dyplomatyczny wielicki*, wyd. A. Rudyński, Lwów 1872.

święcone gospodarce, handlowi i życiu cechowemu oraz uchwały dotyczące ustroju, administracji i prawa sądowego.

W przypadku wilkierzy gospodarczych i statutów cechowych liczba edycji jest znaczna. Edycje dla Krakowa, Kazimierza i Kleparza (do 1696 r.), dla Lublina, Lwowa, Poznania i Torunia dają przegląd prawodawstwa w tym zakresie w miastach większych. Z kolei lauda wojnickie, uchwały bieckie czy konińskie dają ogład dla miast średniej wielkości. Edycje wilkierzy miast takich jak Czchów, Łowicz, Nowy Targ, Przemyśl, Wadowice czy Wojnicz udostępniają akty prawne miast najmniejszych⁴⁷. Obserwując dynamikę edycji tego typu wilkierzy i statutów można żywić przekonanie, że ten typ źródeł prawa miejskiego będzie wydany w stopniu najpełniejszym. Inną kwestią jest natomiast uporządkowanie edycji, których cechą jest często rozproszenie w mniejszych opracowaniach, publikowanych niejednokrotnie w lokalnych czasopismach naukowych. Ponadto edycje wilkierzy i statutów cechowych zawarte są w licznych opracowaniach poświęconych życiu cechowemu – gospodarczemu, społecznemu, w tym obyczajowemu, a także religijnemu. Powoduje to znaczne rozproszenie materiału źródłowego. Rozwiązaniem tego problemu może być opracowanie repertorium wilkierzy. Próbką takiego repertorium dla miasta Krakowa została zamieszczona w postaci aneksu w książce Marcina Starzyńskiego⁴⁸.

Wilkierze z zakresu ustroju, administracji i prawa prywatnego są znacznie mniej liczne od gospodarczych⁴⁹. Zazwyczaj są one wydawane łącznie z uchwałami gospo-

⁴⁷ Wskazówki zawarte w przyp. 46 warto uzupełnić o m.in.: T. Lutman, *Dwa nieznanne akta cechowe bieckie z w. XVI*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 1927–1928, t. I–II, s. 385–398; *Statuty i przywileje cechów bydgoskich z lat 1434–1770*, wyd. T. Esmann, Z. Guldon, Bydgoszcz 1963; *Statut cechu piekarzy pieczywa ciemnego Starego Miasta Elbląga z 1421 roku*, oprac. D. Kaczor, „Rocznik Elbląski” 2004, R. 19., s. 161–169; *Trzy statuty elbląskich cechów rzemiosł spożywczych z XVI–XVII w.*, wyd. D. Kaczor, „Rocznik Elbląski” 2000, t. 17, s. 183–201; *Statuty miasta Kalisza z XVI–XVIII w.*, zebrał i oprac. W. Maisel, „Rocznik Kaliski” 1972, R. 5, s. 191–300; *Statuty miasta Konina z XVI–XVIII wieku*, wyd. W. Maisel, „Rocznik Wielkopolski Wschodniej” 1976, t. 4, s. 157–173; *Statuty miasta Łowicza 1375–1998*, Bydgoszcz 1998; *Wilkierze poznańskie. Część II – handel, rzemiosło i rolnictwo*, oprac. i wyd. W. Maisel [w:] *Pomniki Prawa Polskiego. Seria 2*, red. A. Vetulani, seria *Prawo miejskie*, t. 3, cz. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968; *Statuty i wilkierze poznańskich rzemiosł budowlanych w okresie staropolskim*, oprac. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 1, s. 7–69; *Statuty cechu piwowarów*, oprac. W. Karkucińska, J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania” 2000, nr 4, s. 7–28; *Statuty i wilkierze złotników poznańskich*, oprac. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania” 2000, nr 1, s. 223–263; *Statut cechu złotników, malarzy i konwisarzy przemysłowych potwierdzony 6 października 1625 roku*, wyd. V. Aleksandrovič, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1997, t. 12, [druk: 1998] s. 3–16; *Toruńskie bractwo czeladnicze szmuklerzy i jego statut z 1739 r.*, wyd. J. Tandecki, „Rocznik Toruński” 1996, t. 23, s. 123–132; *Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w.*, wyd. B. Dybaś, J. Tandecki przy współpr. M. Farbiszewskiego, Warszawa–Toruń, 1990; *Statuty toruńskiego cechu krawców polskich z połowy XVIII w.*, wyd. J. Tandecki, „Rocznik Toruński” 1990, R. 19, s. 255–270; *Lauda miasta Wojnicza 1575–1801 (Tłumaczenia tekstów laudalnych)*, przeł. J. Szymański, „Zeszyty Wojnickie” 1997, r. 6, nr 4/5, s. 10–18.

⁴⁸ M. Starzyński, *Krakowska rada miejska w średniowieczu*, Kraków 2010, aneks II.

⁴⁹ Wskazówki zawarte w przyp. 46 i 47 warto uzupełnić o kolejne: *Wilkierze miasta Chocieży z XVI w.*, wyd. W. Maisel, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1977, t. 12, z. 2, s. 175–182; M. Mikuła, *O reformie prawa miejskiego w XVI wieku. Ciężkowicka uchwała o prawie prywatnym i administracji*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013, t. 6, z. 3, s. 229–245; *Uchwała albo porządek postanowienia artykułów, wedle których opisanie mieszczanie i obywatele miasta Liska prawować się i obchodzić mają [1602 r.]* [w:] A. Fastchnat, *Dzieje Leska do 1772 roku*, Rzeszów 1988; *Lauda lubelskie dotyczące archiwum miejskiego*, wyd. M. Trojanowska, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2003, t. 9, s. 218–226; *Wilkierze poznańskie. Część I. Administracja i sądownictwo*, oprac. i wyd. W. Maisel [w:] *Pomniki Prawa*

darczymi. Natomiast pojedynczych edycji wilkierzy z zakresu prawa sądowego, tak popularnych dla prawa cechowego i gospodarczego, jest niewiele. Naturalnie, postulaty dotyczące utworzenia elektronicznego repertorium oraz edycji są tutaj również aktualne.

3. Potrzeby edytorskie i metoda wydania źródeł normatywnych

3.1. Propozycje edycji

Z przedstawionego wyżej zestawienia wynika niedostatek krytycznych edycji pomników prawa sasko-magdeburgskiego. Tymczasem program wydania najważniejszych źródeł Zdzisław Kaczmarczyk zaproponował już w 1959 r. we wstępie do wydania ortyli sądów miast wielkopolskich⁵⁰. Uznał on, że w pierwszej kolejności powinny zostać wydane ortyle, następnie *Zwierciadło saskie* z rękopisu BJ 168 stosowanego przez sąd wyższy prawa niemieckiego na Zamku Królewskim na Wawelu, wraz z przedrukiem redakcji Jana Łaskiego, następnie *Weichbild*⁵¹, dokumenty lokacyjne, księgi sądów leńskich, akta komisji dobrego porządku. Jak dotąd tylko niektóre z jego postulatów zostały zrealizowane. Nieoceniona jest praca edytorska Witolda Maisla, który przygotował do badań nad prawem miejskim miast wielkopolskich korpus podstawowych źródeł: poznańską księgę prawa magdebursko-miśnieńskiego, zbiór ortyli wielkopolskich sądów wyższych, wilkierze i statuty cechowe Poznania, Kalisza i Konina oraz przywileje królewskie dla największych miast Wielkopolski. Uzupełniając ten zbiór o konstytucje sejmowe dotyczące spraw miejskich, dysponujemy obszernym zbiorem podstawowych aktów normatywnych dla badań nad prawem miejskim w Wielkopolsce. Edycje dla Małopolski są liczniejsze, brakuje jednak projektów w pełni zakończonych – czego przykładem jest brak kontynuacji pracy Franciszka Piekosińskiego, który wydał akty prawne Krakowa, Kazimierza i Kleparza do roku 1696. Znacznie mniej aktów normatywnych zostało wydanych dla województw ruskich, aczkolwiek edycja wilkierzy lwowskich w powiązaniu z wydanymi w ramach serii Pomniki Lwowa księgami radzieckimi jest interesującym zestawem źródeł. Specyfika prawa chełmińskiego przejawia się w tym, że był to porządek prawny skodyfikowany w postaci rewizji prawa chełmińskiego w XVI w. A zatem badacz dysponuje podstawowym materiałem normatywnym, choć krytycznie opracowanym jedynie w ograniczonym zakresie⁵². Jego uzupełnieniem są wilkie-

Polskiego. Seria 2, red. A. Vetulani, seria *Prawo miejskie*, t. 3, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966; *Wilkierz Starogardu z 1634 roku*, wyd. J. Milewski, „Kociewski Magazyn Regionalny” 1992, z. 10, s. 8–18.

⁵⁰ Z. Kaczmarczyk, *Wstęp* [w:] *Ortyle sądów wyższych miast wielkopolskich z XV i XVI w.*, oprac. i wyd. W. Maisel [w:] *Pomniki Prawa Polskiego. Seria 2*, red. A. Vetulani, seria *Prawo miejskie*, red. Z. Kaczmarczyk, t. 1, Wrocław 1959, s. X.

⁵¹ Zdzisław Kaczmarczyk intencjonalnie nie wypowiedział się na temat formy edycji *Weichbildu* (*ibidem*, s. IX). W opracowywanej obecnie edycji przyjęto zasadę wydania tekstu każdego z zachowanych rękopisów z XIV i XV w., na końcu zamieszczając krytyczny przedruk wersji Jana Łaskiego. W przypadku tekstów normatywnych za trafną należy uznać metodę wydawania wszystkich zachowanych rękopisów, jaką przyjęli wydawcy Statutów Kazimierza Wielkiego, Statutu warckiego i Przywilejów/Statutów niezawskich w Archiwum Komisji Prawniczej.

⁵² D. Janicka, *Wkład polskich historyków...*

rze miejskie, które w miastach Pomorza rozumiane są jako zbiory uchwał miejskich. Taki wilkierz-zbiór ułatwia znacznie zebranie materiału normatywnego proveniencji miejskiej. Opracowaniami wilkierzy miast pomorskich dysponujemy dzięki studiom Tadeusza Maciejewskiego⁵³.

Dwa główne typy prawa niemieckiego obecne w miastach dawnej Polski – prawo magdeburskie i prawo chełmińskie – oraz wskazane wyżej różnice w charakterze źródeł normatywnych sprawiają, że w poniższych uwagach skupiam się wyłącznie na źródłach prawa magdeburskiego. W tym zakresie program Kaczmarczyka niewiele stracił na aktualności, co niestety oznacza, że nie został on nawet w niewielkim zakresie zrealizowany. Nawiązując do jego propozycji, sądzę, że w pierwszej kolejności należy krytycznie opracować następujące źródła sięgające do schyłku XVI w.:

- 1) *Weichbild magdeburski* – rękopisy niemieckie i łacińskie stosowane na ziemiach polskich, tekst w Statucie Jana Łaskiego, druk Mikołaja Jaskiera;
- 2) Pouczenia Magdeburga dla miast Królestwa Polskiego;
- 3) *Zwierciadło saskie* – teksty stosowane na ziemiach polskich (*versio Vratislaviensis, versio Sandomiriensis*, Łaski, Jaskier, Szczerbic);
- 4) Opracowanie repertorium wydanych wilkierzy miejskich z terenu prowincji Małopolska;
- 5) Przygotowanie repertorium i wydanie dotąd nieopublikowanych wilkierzy miejskich z terenu prowincji Małopolska;
- 6) Opracowanie repertorium aktów prawnych proveniencji królewskiej i właścicieli miast, mających walor normatywny;
- 7) Kontynuacja edycji dekretów wawelskich.

Ad 1. Prowadzone od kilku lat przez autora niniejszego artykułu studia nad *Weichbildem magdeburskim* wskazują, że nominalnie przynajmniej do 1535 r. było to źródło większej wagi niż *Zwierciadło saskie*⁵⁴. *Weichbild* stosowany łącznie z ortylami magdeburskimi, z uwzględnieniem wilkierzy miejskich oraz lokalnego prawa zwyczajowego, stanowił wystarczającą podstawę normatywną, pozwalającą pominąć *Zwierciadło saskie*. Zmiana jakościowa nastąpiła wraz z drukiem Mikołaja Jaskiera, który oparł się na wulgacie *Weichbildu*, uboższej w oryginalną treść względem tekstów stosowanych dotychczas na ziemiach polskich. Ponadto wydanie glosy do *Zwierciadła saskiego*

⁵³ Zob. T. Maciejewski, *Zbiory wilkierzy w miastach państwa zakonnego do 1454 r. i Prus w sprawach o nieruchomości miejskie XV–XVIII w.*, Warszawa 1967; *idem*, *Prawo sądowe w ustawodawstwie miasta Gdańska w XVIII wieku*, Wrocław 1984; *idem*, *Zbiory wilkierzy w miastach państwa zakonnego do 1454 r. i Prus Królewskich lokowanych na prawie chełmińskim*, Gdańsk 1989; *idem*, *Wilkierz królewskiego miasta Tczewa*, Gdańsk 1994; *idem*, *Wilkierze miast pruskich lokowanych na prawie lubeckim (do 1454 roku)*, „Studia Bałtyckie. Historia” 1996, t. 1, s. 119–136; *idem*, *Wilkierze miasta Torunia*, Poznań 1997; *idem*, *Wilkierz gdański z czasów krzyżackich (1435–1448)* [w:] *Szlachta, starostowie, zaciężni*, red. B. Śliwiński, Gdańsk–Koszalin 1998, s. 117–133; *idem*, *Wilkierze miasta Koszalina*, „Studia Bałtyckie, Administracja” 1998, nr 7, s. 129–150; *idem*, *Ustawodawstwo wielkich miast pruskich* [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane Prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 173–183; *idem*, *Wilkierz Starogardu Gdańskiego z 1619 r.* [w:] *Historia integra. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. Stanisławowi Salmonowiczowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. D. Janicka, R. Łaszewski, Toruń 2001, s. 189–204; *idem*, *Ustawodawstwo miasta Grudziądz w XVI i XVII wieku* [w:] *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, red. H. Olszewski, Poznań 2002, s. 203–213.

⁵⁴ Wyniki badań zostaną opublikowane w formie monografii.

udostępniło wiele nowego materiału, co mogło spowodować spadek znaczenia zbiorów ortyli magdeburgskich. Edycje *Weichbildu* stosowanego na ziemiach polskich zostały rozpoczęte krytycznym wydaniem i opracowaniem starodruku autorstwa Pawła Szczerbica przez Grzegorza M. Kowalskiego. By zakończyć ten proces, niezbędne jest wydanie przynajmniej siedmiu pełnych tekstów: niemieckiego rady miasta Krakowa (BJ 169); niemieckiego sądu wyższego na Zamku Królewskim w Krakowie (BJ 168); niemieckiego ekscerptu rozbudowanej wersji *Weichbildu* w rękopisie tzw. żagańskim, obecnie przechowywanym w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego (sygn. II Q 4); najstarszego zachowanego tekstu łacińskiego przekładu Konrada z Sandomierza (Gn., sygn. 104); tekstu zaliczanego do odmiennej wersji od tej znajdującej się w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Gnieźnie, to jest zawartego w rękopisie Działyńskich IV (Biblioteka Kórnicka, sygn. 800); łacińskiego tekstu rozbudowanego we wspomnianym już rękopisie żagańskim; i wreszcie starodruków – Statutu Jana Łaskiego oraz Mikołaja Jaskiera, przy czym w przypadku tego ostatniego łącznie z glosą. Wydanie *in extenso* tych tekstów uzasadnione jest licznymi odrębnościami i cechami swoistymi, których wskazanie w przypisach jako oboczności w przypadku wydania wyłącznie jednego tekstu uznanego za podstawowy znacznie utrudniłoby korzystanie z takiej edycji. Obecnie trwają prace nad przygotowaniem nie tylko wydania tekstów *Weichbildu*, ale także nad studium poświęconym temu pomnikowi (rękopisy i druk Łaskiego). Do zakończenia prac źródłoznawczych nad *Weichbildem* niezbędne będzie również opracowanie całości dzieła Mikołaja Jaskiera, tj. tekstu artykułów, glosy i not marginalnych, a także porównanie go z polskim wydaniem Pawła Szczerbica.

Ad 2. Prace prowadzone przez zespół powołany jeszcze przez Friedricha Ebela sfinalizowane będą zapewne edycją pouczeń Magdeburga kierowanych również do miast Królestwa Polskiego. Wymagają one znacznych nakładów pracy i środków, jako że księgi ławnicze Magdeburga spłonęły i dlatego konieczna jest szeroka kwerenda w archiwach i bibliotekach środkowej i środkowo-wschodniej Europy.

Ad 3. Trzecim źródłem wymagającym wydania jest *Zwierciadło saskie*. Wspomniane opracowania Zygryda Rymaszewskiego sprawiają, że monograficznego opracowania wymaga jeszcze tylko glosa dołączona przez Jaskiera do jego wydania. Obecnie finalizowane są prace edytorskie nad abecadłowym opracowaniem *Zwierciadła* autorstwa Pawła Szczerbica, prowadzone przez Kowalskiego. Ponadto powinno zostać wydanych w całości przynajmniej kilka wcześniejszych tekstów: niemieckie – wersja wrocławska BJ 169 i wersja w rękopisie BJ 168; oraz łacińskie – wersja wrocławska BJ 169, wersja sandomierska I w Gn. 104, wersja sandomierska II w Dział IV, druk Jana Łaskiego oraz druk Mikołaja Jaskiera zaopatrzone w glosę.

Ad 4, 5, 6. Wysiłki kilku pokoleń historyków wydawców dostarczają kolejnych edycji dokumentów i wilkierzy miejskich. Pierwszym zadaniem historyków prawa jest zbudowanie repertorium tych źródeł zawierającego wyłącznie akty normatywne⁵⁵. Pozwoliłoby to na szybkie wyszukiwanie pożądaných informacji i szybsze dostrzeżenie podobieństw i zależności. Zadanie to, mające nie tylko walor techniczny, musi być poszerzone przez kompleksowe przeglądanie zespołów miejskich i Metryki Koronnej ce-

⁵⁵ M. Miłkula, *Typologia aktów prawnych dla miast w dobie jagiellońskiej – przydatność funkcjonalnego podziału aktów prawnych do badań nad kierunkami polityki królewskiej*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2013, t. 16, s. 41 i n.; *idem*, *Prawodawstwo króla...*, s. 66 i n.

lem identyfikacji wilkierzy i innych aktów prawnych zawierających nowe rozwiązania. Docelowo uzyskany katalog takich źródeł będzie wstępem do prac edytorskich w zakresie wilkierzy miast prowincji małopolskiej.

Ad 7. program wydania źródeł normatywnych zamykają dekrety sądu wyższego na Wawelu, których edycja kończy się obecnie na 1511 r. Warto jednak odłożyć edycję XVI-wiecznych ksiąg do zakończenia programu przejrzenia źródeł miejskich (punkt 5). Nie jest wykluczone, że w archiwaliach miejskich mogą się znaleźć dekrety wawelskie, które warto zestawić z tekstem widniejącym na kartach sądu wyższego.

3.2. Metoda wydania: metaedycja elektroniczna w formie bazy danych

Wspomniane kategorie źródeł wymagają indywidualnych metod wydania. Proponowane zasady zakładają realizację trzech głównych celów: (1) szybkie dostarczenie krytycznie wydanych podstawowych tekstów normatywnych, bez umniejszenia wartości informacyjnej wydania; (2) zapewnienie badaczom instrumentów zapewniających dostęp do maksymalnej liczby zachowanych tekstów i ich odmianek; (3) ułatwienie wyszukiwania regulacji, komentarzy i aktów stosowania prawa powiązanych przedmiotowo lub chronologicznie; (4) pobudzanie studiów nad dawnym prawem miejskim wskutek dostarczenia krytycznie wydanych źródeł podstawowych.

W historiografii polskiej znana jest praktyka wydawania wszystkich zachowanych tekstów źródła w całości, czego przykładem są Statuty Kazimierza Wielkiego, Statut krakowsko-warcki, uchwały z 1447 r. i Statuty nieszawskie, wydane w tomach II–IV Archiwum Komisji Prawniczej. Adam Vetulani w swym referacie programowym w sprawie edycji źródeł historyczno-prawnych, przygotowanym na posiedzenie Komisji Prawnej Polskiej Akademii Nauk podkreślał zalety wydawania wszystkich zachowanych odmianek tekstów normatywnych⁵⁶. Podkreślał przy tym, że niekiedy drobne, wydawałoby się, różnice ortograficzne mogą mieć znaczenie, zwłaszcza w badaniach nad filiacją tekstów. Potwierdza ten pogląd piszący te słowa; okazało się bowiem, że nieraz zmiana szyku wyrazów jest wskazówką do zbudowania *stemma codicum*. W badaniach nad instytucjami prawa prywatnego czy karnego aż takie niuanse nie muszą być dostrzeżone. Z tego względu program minimum zakłada wydanie tekstów *Weichbildu magdeburskiego* i *Zwierciadła saskiego* w formie klasycznej edycji, obejmującej wszystkie standardowe elementy edycji krytycznej, po jednym rękopisie charakterystycznym dla danej grupy, tak jak zostało to już wskazane wyżej. Wybór po jednym tekście charakterystycznym dla danej rodziny rękopisów, wydany każdy odrębnie *in extenso*, jest w tym przypadku realizacją idei szybkiego dostarczenia czytelnikom najważniejszych tekstów normatywnych. Ewentualne uwzględnienie innych rękopisów w formie odmianek tekstowych w przypisach jest zasadne tylko w przypadku tekstów bardzo do siebie zbliżonych, tak, by nie przeciążać wydawanego tekstu nadmiernym aparatem krytycznym – tym bardziej że korzystanie z odmianek tekstowych zamieszczonych w przy-

⁵⁶ W. Uruszczak, M. Mięka, *Referat Adama Vetulaniego na posiedzeniu Zespołu wyłonionego przez Komitet Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk dla opracowania planu wydawnictw historyczno-prawnych*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 3, s. 527–540.

pisach jest niezwykle utrudnione⁵⁷. Sposobem zapewnienia edycji wszystkich tekstów *Weichbildu* lub *Zwierciadła saskiego* jest wydanie ich w ramach elektronicznej bazy danych. W przeciwieństwie do klasycznej edycji, zwieńczonej wydaniem książki papierowej lub e-booka, metaedycja elektroniczna zapewnia sukcesywne dodawanie kolejno opracowywanych rękopisów.

Taka baza uwzględniać powinna możliwość wyświetlenia całego tekstu danego rękopisu lub poszczególnych artykułów albo ich fragmentów, wyodrębnionych pod względem treści. Każdą taką jednostkę podstawową należy opatrzyć słowami kluczowymi, których obszerny katalog powinien się stać jednym z głównych narzędzi wyszukiwania żądanych treści. Oczywiście metaedycja powinna zapewnić także możliwość zestawienia wydanego krytycznie tekstu z fotografią stosownego fragmentu rękopisu.

Jednakże metaedycja elektroniczna nie powinna ograniczać się wyłącznie do możliwości wyświetlenia przykładowo art. 17 *Weichbildu magdeburckiego* wraz z faksymile wybranego rękopisu, co nastąpi albo poprzez wybranie tego artykułu, albo po wpisaniu słowa kluczowego „darowizna”. Dwoma głównymi cechami takiej bazy powinny być: narzędzie łatwego wyszukiwania żądanych treści we wszystkich tekstach oraz narzędzie porównywania żądanych treści. Wpisanie hasła darowizna ma zapewnić wyświetlenie wszystkich stosownych fragmentów we wszystkich tekstach znajdujących się w bazie, a stosowne filtry mogą ograniczyć wyniki do np. wyłącznie tekstów *Zwierciadła saskiego* czy *Weichbildu magdeburckiego*, uwzględnionych w bazie edycji przywilejów i innych dokumentów, wilkierzy, konstytucji sejmowych, dekretów sądów wyższych i stosownych fragmentów dzieł pisarzy prawników. Baza powinna ponadto gwarantować automatyczne wskazanie różnic między dowolnie wybranymi tekstami. To drugie narzędzie pozwala na rezygnację z idei edycji tekstu podstawowego wraz z rozbudowanym systemem wariantów w przypisach. W to miejsce użytkownik mógłby wybrać przykładowo wspomniany już art. 17 *Weichbildu* w łacińskim rękopisie Gn. oraz w rękopisie BJ 4405, i jednym kliknięciem uzyskać przejrzysty wykaz różnic.

Jak już wspomniano, nic nie stoi na przeszkodzie, by bazę źródeł budować stopniowo, poczynając od umieszczenia w niej, z pełnym poszanowaniem praw autorskich, wydanych krytycznie źródeł. Należy jednak zdecydować, który z aktów prawnych powinien stanowić rdzeń. Sądzę, że system słów kluczowych powinien być zbudowany w oparciu o *Weichbild magdeburcki*, którego znaczenie już zostało w tym artykule podkreślone.

Metaedycja⁵⁸ w formie elektronicznej bazy danych może pomieścić różne typy źródeł, w tym repertoria wilkierzy oraz aktów królewskich i właścicielskich. Może także zawierać odesłania do baz, repertoriów czy repozytoriów zewnętrznych. Teoretycznie otwiera to szerokie możliwości przeszukiwania digitalizowanych w różnej formie źródeł.

---

⁵⁷ Jako przykład wystarczy wskazać edycję magdeburckiego prawa ławniczego przygotowaną przez Paula Labanda (*Magdeburger Rechtsquellen – Zum akademischen Gebrauch*, Königsberg 1869).

⁵⁸ Autor dziękuje dr. Krzysztofowi Foktowi za cenną podpowiedź w określeniu proponowanej edycji elektronicznej mianem „metaedycji”.

5. Podsumowanie

Refleksja teoretyczna nad naukami humanistycznymi dostarcza co pewien czas nowych metod badawczych. Podpowiadają one, w jaki sposób konstruować monografie, spoglądać na te same obszary lub źródła pod innym kątem. Istnieją jednak takie obszary, które wymagają tradycyjnych badań i wykorzystania sprawdzonych metod, aczkolwiek przy użyciu nowoczesnych narzędzi technicznych. Studia nad poszczególnymi instytucjami prawnymi oraz pomnikami prawa średniowiecznego i wczesnonowożytnego należą właśnie do tych obszarów, w których właściwe odczytanie tekstu, zestawienie zachowanych wariantów tekstu, porównanie tekstu normatywnego ze źródłami utrwalającymi stosowanie prawa oraz z opiniami pisarzy prawników zapewniają uzyskanie ustaleń zgodnych z klasycznym, nieprzemijającym ideałem, gdzie *veritas est adaequatio rei et intellectus*. Niejednokrotnie etapem niezbędnym w tych studiach są klasyczne edycje źródłowe, do których dostęp i korzystanie w postaci elektronicznej metaedycji – bazy danych zapewnią realizację tradycyjnych ideałów w nowoczesnej formie.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Jagiellońska, rękopis nr 168, 169, 170a, 170b, 399, 4405.

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, rękopis nr 104.

Biblioteka Kórnicka, rękopis nr 800 zwany rękopisem Działyńskich IV (Dział. IV).

Starodruki

Commune Incliti Poloniae regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque, wyd. J. Łaski, Cracoviae MDVI.

Szczerbic P., *Speculum Saxonum albo prawo saskie i magdeburskie porządkiem abecadla z łacińskiego i niemieckiego...*, Poznań 1610.

Jaskier M., *Iuris Municipalis Maideburgensis Liber vulgo Weichbild nuncupatur...*, [wyd. 2] Samosci MDCII.

Jaskier M., *Iuris Provincialis quo Speculum Saxonum vulgo nuncupatur Libri tres...*, [wyd. 2] Samosci MDCII.

Poelmann A., *Die IX Bücher des Magdeburgischen oder sechssischen Rechten*, Königsberg 1574.

Źródła wydane

Akta sądu leńskiego wyższego w Gródku Goleskim 1405–1546, wyd. F. Piekosiński [w:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 9, Kraków 1889.

- Auctor vetus de beneficiis*, Bd. II: *Archetypus und Görlitzer Rechtsbuch*, ed. K.A. Eckhardt [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germaniae, Nova Series*, 2/2, 1966.
- Codex diplomaticus Vieliensis*. *Kodeks dyplomatyczny wielicki*, wyd. A. Rudyński, Lwów 1872.
- Das Magdeburgisch-Breslauer Schöffengericht aus der Mitte d. XIV. Jahrhundert*, wyd. P. Laband, Berlin 1863.
- Das Neumarkter Rechtsbuch und andere Neumarkter Rechtsquelle*, wyd. O. Meinardus [w:] *Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte*, Bd. 2, Wrocław 1906, s. 91–203.
- Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutschen Recht auf der Burg zu Krakau 1456–1481, t. 2. 1481–1511*, wyd. L. Łysiak, K. Nehlsen-von Stryk, Frankfurt a. M. 1995, 1997.
- Decretum civitatis Danceke. Gdański kodeks prawa lubeckiego z 1263 roku*, oprac. T. Domagała, Gdańsk 2005.
- Der Sachsenspiegel aus der Dombibliothek in Breslau/Wrocław. Einleitung. Edition und Glossar*, wyd. I.T. Piirainen, I. ten Venne, Wrocław 2003.
- Der Sachsenspiegel aus Oppeln und Krakau*, wyd. I.T. Piirainen, W. Wassen, Berlin 1996.
- Des Sachsenspiegels zweiter Theil nebst den verwandten Rechtsbüchern*, ed. C.G. Homeyer, Bd. II, Berlin 1844, s. 75–158, 177–226.
- Deutsche Rechtsquellen des Mittelalters*, ed. H. Wasserschleben, Leipzig 1892, s. 1–144, [wyd. 2, Aalen 1969].
- Die Magdeburger Fragen*, wyd. J.F. Behrend, Berlin 1865.
- Diplomatische Beiträge zur Untersuchung der Schlesischen Rechte und Geschichte*, wyd. J.E. Böhme, Bd. V, 1770, s. 60–61, Bd. VI, 1775, s. 90–157.
- Dokumenty królewskie dla miasta Krosna*, red. J. Gancarski, Krosno 2013.
- Dokumenty miasta Radomia z lat 1444–1611*, oprac. B. Wyrozumska, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1984, t. 21, z. 4 [wyd. 1987], s. 16–74.
- Ebel F., *Der Rechte Weg. Ein Breslauer Rechtsbuch des 15. Jahrhunderts*, 2 voll., Köln 2000.
- Ius Culmense*, wyd. J.W. Bandtke, Warszawa MDCCCXIV.
- Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 1, wyd. F. Piekosiński [w:] *Monumenta Medii Aevi Historica*, t. V, Kraków 1879.
- Kodeks pilzneński ortyłów magdeburskich*, wyd. W. Wisłocki, „Rozprawy Akademii Umiejętności” 1874, t. 2, s. 125–205.
- Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1554–1625*, oprac. i wyd. W. Uruszczak, M. Mięka, A. Karabowicz, Kraków 2013 (Fontes Iuris Polonici. Seria: Prawo miejskie, t. I).
- Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1589–1604*, oprac. i wyd. W. Uruszczak, M. Mięka, K. Fokt, A. Karabowicz, Kraków 2016 (Fontes Iuris Polonici. Seria: Prawo miejskie, t. III).
- Lauda lubelskie dotyczące archiwum miejskiego*, wyd. M. Trojanowska, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2003, t. 9, s. 218–226.
- Lauda miasta Wojnicza 1575–1801. (Tłumaczenia tekstów łacińskich)*, przeł. J. Szymański, „Zeszyty Wojnickie” 1997, r. 6, nr 4/5, s. 10–18.
- Leuchte H.-J., *Das Liegnitzer Stadtrechtsbuch des Nikolaus Wurm. Hintergrund, Überlieferung und Edition eines schlesischen Rechtsdenkmals* [w:] *Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte*, 25, Sigmaringen 1990.
- Lutman T., *Dwa nieznanne akta cechowe bieckie z w. XVI*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 1927–1928, t. I–II, s. 385–398.
- Magdeburger Recht*, wyd. F. Ebel, Bd. 2: *Rechtsmitteilungen und Rechtssprüche für Breslau*, Teil 1: *Die Quellen von 1261 bis 1452*, Köln–Weimar–Wien 1995.
- Magdeburger Recht*, wyd. F. Ebel, Bd. 2: *Rechtsmitteilungen und Rechtssprüche für Breslau*, Teil 2: *Die Quellen von 1453 bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Köln–Weimar–Wien 1989 [1995].

- Magdeburger Rechtsquellen – Zum akademischen Gebrauch*, wyd. P. Laband, Königsberg 1869.
- Magdeburger Schöffensprüche für die Hansestadt Posen und andere Städte des Wartelandes*, wyd. Th. Goerlitz, „Die Magdeburger Schöffensprüche und Rechtsmitteilungen”, Reihe VIII: Wartheland, t. 1, Stuttgart–Berlin 1944.
- Najstarsza księga prawa niemieckiego na zamku krakowskim*, wyd. A. Kłodziński, Archiwum Komisji Prawniczej, t. 10, Kraków 1936.
- Najstarsze staropolskie tłumaczenie ortyli magdeburskich*, cz. 1–3, wyd. J. Reczek, W. Twardzik, Warszawa 1970.
- Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1936.
- Nieznaný spis prawa chełmińskiego z przelomu XIV i XV wieku*, wyd. Z. Rymaszewski, Łódź 1993.
- Ortyle magdeburskie*, wyd. M. Bobrzyński, Poznań 1876.
- Ortyle sądów wyższych miast wielkopolskich z XV i XVI w.*, oprac. i wyd. W. Maisel, Wrocław 1959.
- Ortyle sądu wyższego w Poznaniu z XVI i XVII w.*, oprac. W. Maisel, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1966, t. 9, z. 1, s. 123–136.
- Poelmann A., *Die IX Bücher des Magdeburgischen oder sechssischen Rechten*, Königsberg 1574.
- Poznańska księga prawa magdeburskiego i miśnieńskiego*, wyd. W. Maisel, Wrocław 1964.
- Prawa i przywileje Starego i Nowego Miasta Elbląga w średniowieczu*, wyd. Z.H. Nowak, J. Tandecki, Gdańsk 1998.
- Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. I, z. 1–2 (1507–1586), wyd. F. Piekoskiński, Kraków 1885.
- Pryvilei miasta Lvova (XIV–XVIII)*, wyd. M. Kapral, Lviv 1998.
- Przywilei nacjonalnych gromad miasta Lwowa (XIV–XVIII st.)*, wyd. M. Kapral, Lviv 2000.
- Przywileje Kalisza*, wyd. W. Maisel, „Rocznik Kaliski” 1973, t. 6, s. 263–362.
- Przywileje królewskiego stołecznego miasta Warszawy 1376–1772*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913.
- Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII w.*, wyd. W. Maisel, do druku przyg. A. Gąsiorowski, Poznań 1994.
- Registr złoczyńców grodu sanockiego 1554–1638*, wyd. O. Balzer, Materiały Historyczne, Wydawnictwo Towarzystwa Historycznego we Lwowie, t. I, Lwów 1891.
- Sammlung deutscher Rechtsquellen*, wyd. H. Wasserschleben, Bd. 1, Berlin 1860, wyd. 2 Aalen 1969, s. 1–79.
- Statut cechu piekarzy pieczywa ciemnego Starego Miasta Elbląga z 1421 roku*, oprac. D. Kaczor, „Rocznik Elbląski” 2004, R. 19, s. 161–169.
- Statut cechu złotników, malarzy i konwisarzy przemyskich potwierdzony 6 października 1625 roku*, wyd. V. Aleksandrovič, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1997, R. 12 [druk: 1998] s. 3–16.
- Statuty cechu piwowarów*, oprac. W. Karkucińska, J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania” 2000, nr 4, s. 7–28.
- Statuty i przywileje cechów bydgoskich z lat 1434–1770*, wyd. T. Esmann, Z. Guldon, Bydgoszcz 1963.
- Statuty i wilkierze poznańskich rzemiosł budowlanych w okresie staropolskim*, oprac. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 1, s. 7–69.
- Statuty i wilkierze złotników poznańskich*, oprac. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania” 2000, nr 1, s. 223–263.
- Statuty miasta Kalisza z XVI–XVIII w.*, zebrał i oprac. W. Maisel, „Rocznik Kaliski” 1972, R. 5, s. 191–300.
- Statuty miasta Konina z XVI–XVIII wieku*, wyd. W. Maisel, „Rocznik Wielkopolski Wschodniej” 1976, R. 4, s. 157–173.
- Statuty miasta Łowicza 1375–1998*, Bydgoszcz 1998.

- Statuty toruńskiego cechu krawców polskich z połowy XVIII w.*, wyd. J. Tandecki, „Rocznik Toruński” 1990, R. 19, s. 255–270.
- Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w.*, wyd. B. Dybaś, J. Tandecki przy współpr. M. Farbiszewskiego, Warszawa–Toruń 1990.
- Szczerbic P., *Ius Municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. G.M. Kowalski, Kraków 2011.
- Toruńskie bractwo czeladnicze szmuklerzy i jego statut z 1739 r.*, wyd. J. Tandecki, „Rocznik Toruński” 1996, t. 23, s. 123–132.
- Trzy statuty elbląskich cechów rzemiosł spożywczych z XVI–XVII w.*, wyd. D. Kaczor, „Rocznik Elbląski” 2000, R. 17, s. 183–201.
- Uchwała albo porządek postanowienia artykułów, wedle których opisania mieszczanie i obywatele miasta Liska prawować się i obchodzić mają [1602 r.]* [w:] A. Fastchnat, *Dzieje Leska do 1772 roku*, Rzeszów 1988.
- Wilkierz Starogardu z 1634 roku*, wyd. J. Milewski, „Kociewski Magazyn Regionalny” 1992, z. 10, s. 8–18.
- Wilkierze miasta Chocieży z XVI w.*, wyd. W. Maisel, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1977, t. 12, z. 2, s. 175–182.
- Wilkierze poznańskie. Część I. Administracja i sądownictwo*, oprac. i wyd. W. Maisel [w:] *Pomniki Prawa Polskiego. Seria 2*, red. A. Vetulani, seria *Prawo Miejskie*, t. III, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.
- Wilkierze poznańskie. Część II. Handel, rzemiosło i rolnictwo*, oprac. i wyd. W. Maisel [w:] *Pomniki Prawa Polskiego. Seria 2*, red. A. Vetulani, seria *Prawo miejskie*, t. 3, cz. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. S.M. Szacherska, t. 1. 1065–1495, Warszawa 1975; t. 2. 1495–1586, Warszawa 1987.

Opracowania

- Bartoszewicz A., *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012.
- Bojarski W., *Jan Jelonek Cervus z Tucholi. Z dziejów prawa rzymskiego w Polsce. Prawo prywatne materialne*, Toruń 1989.
- Bojarski W., *Prawo rzymskie w dziełach Tucholczyka*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze” 1989, z. 125, s. 7–28.
- Bojarski W., *Speculum Saxonum i Ius Municipale jako źródła prawa w dziejach Tucholczyka* [w:] *Studia z dawnego prawa sądowego i miejskiego*, red. nauk. S. Salmonowicz, Toruń 1990, s. 39–56.
- Bojarski W., Naworski Z., *Jan Jelonek Cervus z Tucholi i jego twórczość prawnicza. Ustrój sądów i prawo procesowe*, Toruń 1993.
- Carls W., *Rechtsquellen Sächsisch-magdeburgischen Rechts* [w:] I. Bily, W. Carls, K. Gönczi, *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*, Berlin–Boston 2011.
- Dargun L., *O źródłach prawa miast polskich w wieku szesnastym. II. O źródłach porządku sądowego spraw miejskich Prawa Magdeburgskiego przez Bartłomieja Groickiego*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1891, t. 25, s. 120–156.
- Die neun Bücher Magdeburger Rechts* [w:] *Geschichtequellen des deutschen Mittelalters*, http://www.geschichtsquellen.de/repOpus_00727.html (dostęp: 17.01.2016).
- Estreicher S., *Kultura prawnicza w XVI w.* [w:] *Kultura staropolska. Zjazd im. J. Kochanowskiego*, Kraków 1932.

- Estreicher S., *Nieznane teksty orytyli magdeburskich* [w:] *Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera*, Kraków 1928.
- Homeyer C.G., *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihrer Handschriften*, Berlin 1856.
- Janicka D., *Neuere Rechtsgeschichte in Polen in den Jahren 2002–2014*, „Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte” 2015, Bd. 37, s. 130–142.
- Janicka D., *Wkład polskich historyków prawa w badania nad prawem magdeburskim w XX w. (1945–2010)*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2013, t. 10, s. 46–75.
- Kaczmarczyk Z., *Wstęp* [w:] *Ortyle sądów wyższych miast wielkopolskich z XV i XVI w.*, oprac. i wyd. W. Maisel [w:] *Pomniki Prawa Polskiego. Seria 2*, red. A. Vetulani, seria *Prawo Miejskie*, t. I, red. Z. Kaczmarczyk, Wrocław 1959.
- Kalina A., *Artykuły prawa magdeburskiego z rękopisu ok. 1500 r.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” 1880, t. 7, s. 299–318.
- Kałuźniacki E., *Die polnische Recension der Magdeburger Urtheile und die einschlägigen deutschen, lateinischen und czechischen Sammlungen*, „Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte” 1886, Bd. 91.
- Kamińska K., *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1990.
- Koranyi K., *Johannes Cervus Tucholiensis i jego dzieła (z dziejów praw obcych i literatury prawniczej w Polsce)*, „Przewodnik Historyczno-Prawny” 1930, t. 1, s. 1–29.
- Kowalski G.M., *Wstęp* [w:] P. Szczerbic, *Ius Municipale, to jest prawo miejskie magdeburskie nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. G.M. Kowalski, Kraków 2011.
- Łysiak L., *Ius supremum Maydeburgese castri Cracoviensis 1356–1794. Organisation, Tätigkeit und Stellung des Krakauer Oberhofs in der Rechtsprechung Altpolens*, Frankfurt am Main 1990.
- Łysiak L., *Sąd wyższy prawa niemieckiego w Bieczu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1981, t. 33, z. 1, s. 1–19.
- Łysiak L., *Sąd wyższy prawa niemieckiego w grodzie sądeckim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1984, t. 36, z. 1, s. 29–45.
- Maciejewski T., *Prawo sądowe w ustawodawstwie miasta Gdańska w XVIII wieku*, Wrocław 1984.
- Maciejewski T., *Ustawodawstwo miasta Grudziądza w XVI i XVII wieku* [w:] *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, red. H. Olszewski, Poznań 2002, s. 203–213.
- Maciejewski T., *Ustawodawstwo wielkich miast pruskich* [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. Stanisławowi Plazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 173–183.
- Maciejewski T., *Wilkieryz gdański z czasów krzyżackich (1435–1448)* [w:] *Szlachta, starostowie, zaciężni*, red. B. Śliwiński, Gdańsk–Koszalin 1998, s. 117–133.
- Maciejewski T., *Wilkieryz królewskiego miasta Tczewa*, Gdańsk 1994.
- Maciejewski T., *Wilkieryz Starogardu Gdańskiego z 1619 r.* [w:] *Historia integra. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. Stanisławowi Salmonowiczowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. D. Janicka, R. Łaszewski, Toruń 2001, s. 189–204.
- Maciejewski T., *Wilkieryz miast pruskich lokowanych na prawie lubeckim (do 1454 roku)*, „Studia Bałtyckie. Historia” 1996, t. 1, s. 119–136.
- Maciejewski T., *Wilkieryz miasta Koszalina*, „Studia Bałtyckie. Administracja” 1998, nr 7, s. 129–150.
- Maciejewski T., *Wilkieryz miasta Torunia*, Poznań 1997.

- Maciejewski T., *Zbiory wilkierzy w miastach państwa zakonnego do 1454 r. i Prus w sprawach o nieruchomości miejskie XV–XVIII w.*, Warszawa 1967.
- Maciejewski T., *Zbiory wilkierzy w miastach państwa zakonnego do 1454 r. i Prus Królewskich lokowanych na prawie chełmińskim*, Gdańsk 1989.
- Materiały do historii miasta Lublina 1317–1792*, oprac. J. Riabinin, Lublin 1937.
- Matuszewski J., Wyrozumski J., *O Sądzie Najwyższym Prawa Niemieckiego na Zamku Królewskim. Dwugłos w związku z pracą Ludwika Łysiaka...*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1992, t. 44, z. 1–2, s. 169–173, 173–177.
- Mikuła M., *Die Modifizierung des Erb- und Familienrechts im Magdeburger Weichbildrecht (Einführung zum Thema) [w:] Judiciary and society between privacy and publicity*, red. D. Janicka, 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September, Toruń 2015.
- Mikuła M., *Modyfikacje łacińskich tekstów Weichbildu magdeburgskiego a ewolucja prawa w średniowiecznych miastach polskich. Uwagi wstępne*, Acta Iuridico-Historica Pilsnensia 2012–2013 (druk: 2014; red. V. Knoll), s. 137–152.
- Mikuła M., *O reformie prawa miejskiego w XVI wieku. Ciężkowiicka uchwała o prawie prywatnym i administracji*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013, t. 6, z. 3, s. 229–245.
- Mikuła M., *Prawodawstwo dla miast z wczesnego okresu polskiego parlamentaryzmu (do 1468 r.)*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 1, s. 133–145.
- Mikuła M., *Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572). Studium z dziejów rządów prawa w Polsce*, Kraków 2014.
- Mikuła M., *Statuty prawa spadkowego w miastach polskich prawa magdeburgskiego (do końca XVI wieku)*, „Z Dziejów Prawa” 2014, z. 7 (15), s. 33–63.
- Mikuła M., *Typologia aktów prawnych dla miast w dobie jagiellońskiej – przydatność funkcjonalnego podziału aktów prawnych do badań nad kierunkami polityki królewskiej*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2013, t. 16.
- Oppitz U.-D., *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*, Köln–Wien, 1990–1992.
- Oppitz U.-D., *Ergänzungen zu „Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters”, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung”* 2000, Bd. 117, s. 645, 649–651.
- Oppitz U.-D., *Ergänzungen zu „Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften”, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung”* 2011, Bd. 128, s. 440–454.
- Pauli L., *Jan Kirstein Cerasinus (1507–1561). Krakowski prawnik doby odrodzenia. Studium z dziejów praw obcych i literatury prawniczej w Polsce*, Kraków 1961.
- Pauli L., *Z badań nad źródłami dzieł prawniczych Bartłomieja Groickiego [w:] Miscellanea iuridica złożone w darze Karolowi Koranyiemu w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. K. Bukowska, Warszawa 1961 s. 83–109.
- Radomski M.T., *Urząd krakowskiego wójta sądowego i jego rola w uwierzytelnianiu i przechowywaniu testamentów i inwentarzy pośmiertnych u schyłku średniowiecza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2013, r. 61, nr 2.
- Rymaszewski Z., *Łacińskie teksty Landrechtu Zwierciadła Saskiego w Polsce. Versio Wratislaviensis – versio Sandomiriensis – Łaski*, Warszawa 1985.
- Rymaszewski Z., *Łacińskie teksty Landrechtu Zwierciadła Saskiego w Polsce. Jaskier – tekst główny i noty marginesowe*, Łódź 1985.
- Salmonowicz S., *Narodziny nowożytnej myśli kodyfikacyjnej w Europie*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1977, t. 29, z. 1, s. 77–104.
- Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa do schyłku XV wieku [w:] M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Schöffensprüche Thorn [w:] Geschichtequellen des deutschen Mittelalters*, http://www.geschichtequellen.de/repOpus_04220.html (dostęp: 17.01.2016).

- Sowina U., *Testamenty krakowskie z przełomu średniowiecza i nowożytności wobec zasad dziedziczenia według prawa magdeburgskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2010, R. 58, nr 2.
- Starzyński M., *Krakowska rada miejska w średniowieczu*, Kraków 2010.
- Szczygieł R., *Zainteresowanie kaliską procedurą wyboru rady miejskiej we Lwowie [w:] In tempore belli et pacis. Ludzie, miejsca, przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 469–475.
- Uruszczak W., *Europejskie kodeksy prawa doby renesansu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1988, t. 40, z. 1, s. 59–90.
- Uruszczak W., Mikuła M., *Les éditions des sources historiques et juridiques en tant que bien culturel national polonaise*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 3, s. 405–417.
- Uruszczak W., Mikuła M., *Referat Adama Vetulaniego na posiedzeniu Zespołu wyłonionego przez Komitet Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk dla opracowania planu wydawnictw historyczno-prawnych*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 3, s. 527–540.
- Wiszniewski M., *Historia literatury polskiej*, t. 5, Kraków 1843.
- Wyrozumski J., *Pouczenie Kalisza dla Wielunia o administracji miasta z 1502 r. (Z dziejów ustroju miejskiego w Polsce średniowiecznej)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1970, t. 22, z. 1, s. 185–193.